

Dembitz Gabriella

Hereré, Nodzsmet és Henuttaui – az előkelő nők társadalmi szerepe az ókori Egyiptomban a késő Ramesszida kor és a XXI. dinasztia idején*

„A Fáraó, élet, üdv, egészség, tábornokától Amon-Ré, az istenek királyának *khener*-intézményének előljárója,¹ a nemes hölgy, Nodzsmet számára. Életben, üdvösségben, egészségben, és Amon-Ré, az istenek királyának szeretetében. Ami azt illeti: kérem az összes istent és istennőt, akik mellett elhaladok, hogy éltsenek téged, hogy adjanak neked egészséget, és adják, hogy (ismét) lássalak (téged), amikor viszsztatérek, és hogy gyönyörködhessek a látványodban minden nap.

Minden ügyet tudomásul vettem, amellyel kapcsolatban (levelet) küldtél nekem. Ami azt az ügyet illeti, amellyel kapcsolatban azt mondtad, hogy azt a két *medzsai*² mondta: csatlakozz Paisuubenhez és Tjaroyhoz, az írkokhoz. Vitesd a két *medzsait* a házamba, és járj a végére a beszédüknek rövid időn belül. Gyilkoltasd meg őket, (majd) dobasd őket a vízbe éjszaka.

Írd meg nekem, hogy vagy! Legyen jó az egészséged!

(Címzett:) Amon-Ré, az istenek királyának *khener*-intézményének előljárója, a nemes hölgy, Nodzsmet, a tábornok írnoke Qenikhnum számára.”³

* (CNRS, USR 3172 CFEETK – Labex Archimede) A tanulmány a francia Nemzeti Tudományos Kutatási Központ (CNRS) „Investissement d’avenir” (ANR-11-LABX-0032-01 Labex Archimede) programjának támogatásával jöhetett létre.

1 *Wb* III: 296–297. A *khener*-intézmény tagjai az Óbirodalomtól kezdve különböző isteni kultuszok rítusaiban vettek részt, leginkább mint templomi zenészek. A XVIII. dinasztia idején (Kr. e. 1539–1292 körül) nagy valószínűséggel már létezett a templomokban egy állandó, valószínűleg főleg nőkből álló zenészcsoporthoz, amely a különböző szertartásokat kísérő rituális zenék, énekek és esetleg táncok előadásáért felelt. A XIX. dinasztiatól (Kr. e. 1292–1191) kezdve a szervezet tagjai elit családok, főleg a felső papság női tagjai közül kerültek ki. A XXI. dinasztia idején (Kr. e. 1076–944 körül) a karnaki Amon-templom *khener*-intézményének előljárója címet mindig a templom főpapjának hitvese töltötte be. Naguib 1990: 198–206; Robins 1993: 148–149.

2 A *medzsai*ok eredetileg a Núbiai-sivatag, a Vörös-tengeri-dombság és a Nyugati-sivatag lakói voltak. Az Óbirodalom végétől az Újbirodalom végéig gyakran találkozzunk velük egyiptomi szövegekben, mint akik az egyiptomiakat karavánkereskedőkként, rendőrökként és hivatásos katonákként szolgálták, vagy éppen ellenséges támadást intéztek az ország ellen. Az Újbirodalom idején a *medzsai* már inkább rendőri tisztséget jelölt, mint egy adott népességet, amelyet általában egyiptomiak töltöttek be. Bard 1999: 485–487.

3 10489. számú berlini papirusz, a szerző fordítása. Černý 1939: 54–55, 35. számú késő Rameszida levél; Wenté 1967: 69; lásd továbbá Kóthay–Gulyás 2007: 402–403.

Az idézet egy késő Ramesszida kori levélből⁴ származik, amelyet a kor egyik meghatározó alakja, Piankh tábornok küldött, minden bizonnyal az Újbirodalom utolsó uralkodójának, XI. Ramszesznek utolsó éveiben (Kr. e. 1106–1077 körül),⁵ feltehetően Núbiából, ahol a korábbi és minden bizonnyal ez idő tájt már kegyvesztett núbiai kormányzó, Panehszi ellen folytatott katonai hadjáratot.⁶ A meglehetősen homályos, de annál érdekesebb tartalmú levél egy nehezen értelmezhető, de rendkívül eseménydús időszakba enged bepillantást, amelyet a mai napig az egyiptomi kutatások egyik legvitatottabb korszakai közé sorolhatunk.⁷

A jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy valóban jelentősen különbözött-e a XXI. dinasztia társadalma az azt megelőző késő Ramesszida koréhoz képest, és ebben mekkora szerepet játszhatott az új, líbiai származású katonai elit és ennek szokásai. A nők szerepe és a társadalomban betöltött helyzetük a mai napig viszonylag mellőzött területe az egyiptológiai kutatásoknak, azonban Hereré, Nodzsmet és Henuttaui személye és tevékenysége érdekes adalékkul szolgálhat egy nehezen értelmezhető időszak megértéséhez.

TÖRTÉNETI KONTEXTUS: A RAMESSZIDA KOR UTOLSÓ ÉVTIZEDEI

Noha a Ramesszida kor első felében Egyiptom virágzó nagyhatalom volt – I. Széthinek és II. Ramszesznek köszönhetően kiterjedt gyarmatokkal rendelkezőt Kis-Ázsiában és Núbiában –, ez a kiegyensúlyozott és gazdaságilag is stabil időszak, amely a számos ránk maradt emlékmű, hivatalos és magánfelirat révén az egyik legjobban ismert korszaka az ókori Egyiptom történetének, Merneptah halálával (Kr. e. 1203) tulajdonképpen véget is ért. Merneptah uralkodásának 5. évében líbiaiak és az úgynevezett „tengeri népek” koalíciója támadt az országra, amit azonban az uralkodó megfékezett.⁸ III. Ramszesznek (Kr. e. 1187–1157) már három egymást követő inváziós kísérletet is vissza kellett vernie, a támadók ebben az esetben is különböző líbiai törzsekből és a „tengeri

⁴ Wente 1967: 16; Barwik 2011: 142.

⁵ A tanulmány kronológiai támpontjaiként lásd Hornung–Krauss–Warburton 2006: 492–494.

⁶ Az üggyel kapcsolatban hasonló levelet kapott az írnok Dzsehutimesz, akit mindenki Tjaroy-nak szólított (10487. számú berlini papirusz, 21. számú késő Ramesszida levél) és az ellenőr (*rwdw*) Paisuuben is (10488. számú berlini papirusz, 34. számú késő Ramesszida levél). Černý 1939: 36 és 53–54; Barwik 2011: 142.

⁷ Dembitz 2008: 78–79. A korszak pontos eseménytörténete a ránk maradt leletanyag töredékessége miatt nehezen meghatározható, de ennek ellenére számos felirat vagy levél maradt ránk, amelyek keltezése ugyan gyakran bizonytalan, mégis elengedhetetlenül fontos ennek a korszaknak a megértéséhez. Az időszakkal kapcsolatban lásd Černý 1975: 606–657.

⁸ A hadjáratot több felirat is megőrkítette, ezek közül a legrészletesebb és a legjobb állapotban ránk maradt szöveget a karnaki Amon-templomban találjuk, a 7. pülön udvarának keleti falára vésvé. Karnak Project KIU 4246. (<http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=4246> – utolsó letöltés: 2016. május 15.) Lásd továbbá Cline 2014: 6–8.

népek” közül kerültek ki.⁹ Jóllehet Egyiptom ellenállt a népvándorlási hullámnak, az ország legfőbb szövetségését, a Hettita Birodalmat és kis-ázsiai gyarmatait elfoglalták és elpusztították. Ennek következtében az ország elvesztette hadiadót fizető vazallusait, és a kapcsolatot Anatólia ezüst- és vastermelő régióival.¹⁰ III. Ramszesznek ugyan még sikerült Egyiptom fennhatóságát Palesztinában és feltehetően Szíria egyes részein is helyreállítani, azonban VI. Ramszesz uralkodásától kezdve biztosan gyengült az ország birodalmi pozíciója, és végül teljesen elveszítette befolyását a régió felett.¹¹ A III. Ramszeszt követő királyok általában rövid ideig uralkodtak, és egyre sűrűsödő belpolitikai problémákkal kellett szembeülniük, mint például gazdasági nehézségek, éhínség, hivatali visszaélések, sztrájkok.¹² IX. Ramszesz uralkodása alatt zajlottak Thébában az első ismert sírrabló perek is.¹³ X. Ramszesz feltehetően csak néhány évig uralkodhatott, az őt követő XI. Ramszesz 29 éves uralkodása alatt a gondok pedig csak fokozódtak.

Az ország földrajzi adottságaiból adódóan is két közigazgatási egységre tagolódott,¹⁴ amelyet általában két vezír irányított, a núbiai területekért pedig egy helytartó felelt – ők képviselték közvetlenül a többnyire Memphisben tartózkodó uralkodót. Erőskezű és sikeres királyok alatt ez az államirányítási szerkezet jól működött. Abban az esetben, ha a kevésbé határozott királyok uralma lehetővé tette, ambiciózus és kevésbé lojális hivatalnokok kerültek kulcspozíciókba.¹⁵ A királyi hatalmat gyengíthette továbbá az is, hogy számos, jelentős gazdasági bevételekkel járó tisztség – például a thébai Amon-főpapi cím – öröklődővé válhatott, vagy több katonai és civil pozíció is egy család kezében összpontosulhatott.¹⁶ XI. Ramszesz hatalmának gyengeségét jól érzékelteti, hogy egy feltehetően Thébában kitört felkelést nem tudott a saját csapataival leverni, hanem segítségül kellett hívnia Panehszit, aki ezután tíz évre ellenőrzése alá vonta Felső-Egyiptomot. Panehszi nemcsak a núbiai alkirály és tábornok, hanem a fáraó magtárainak előljárója címet is viselte, és XI. Ramszesz 12. évében részt vett a régió adójának begyűjtésében is.

Az úgynevezett sírrabló akták egy a korábbinál jóval több sírt és elkövetőt érintő sírrablássorozatot tárnak fel XI. Ramszesz uralkodása idejéből, és a perek során feljegyzett tanúvallomások segítségével bepillantást nyerhetünk Théba életének egy igen zaklatott időszakába.¹⁷ Több tanú említ idegeneket, akik vissza-

⁹ Az 5., 8. és 11. uralkodási években. Kitchen 1996: 244–245.

¹⁰ Redford 1995: 283.

¹¹ Redford 1995: 291. Az ország déli gyarmatai legalább a XX. dinasztia végéig biztosan egyiptomi kézben maradtak, de ebben az időszakban a núbiai aranybányák termelése jelentősen csökkent, és a szöveges emlékek arra utalnak, hogy az itt bányászott arany feletti rendelkezési jog már nem közvetlenül a király, hanem a thébai Amon-főpap és a núbiai alkirály hatáskörébe tartozott. Koenig 1979: 219–220.

¹² Trigger et al. 1983: 226–232.

¹³ A 13. és 17. uralkodási év között. Peet 1930.

¹⁴ A Nílus-völgyre, azaz Felső-Egyiptomra, és a Nílus-deltára, azaz Alsó-Egyiptomra.

¹⁵ Trigger et al. 1983: 204–205.

¹⁶ Kitchen 1996: 243–244.

¹⁷ Barwik 2011: 45–76.

éléseket vagy sírrablásokat követtek el. Ők feltehetően Panehszi seregéből kerülhettek ki. Akhautinofer, Amenkhau fiának tanúvallomásából megtudhatjuk azt is, hogy a zavargások idején a thébai Amon-főpapnak, Amenhotepnek el kellett menekülnie, és kilenc hónapra száműzetésbe kényszerült.¹⁸ Panehszi XI. Ramszesz 17. évében még királyi parancsokat teljesít, azonban a 19. évben már elvesztett lett, egy tisztázatlan időpontban egészen a közép-egyiptomi Hardai városáig nyomult csapataival, amelyet feltehetően el is pusztított.¹⁹ Panehszi végül visszavonult Núbiába, későbbi sorsáról nincs adatunk, és az alkirály legyőzőjének személye is kérdéses.²⁰

A XX. dinasztia végének eseményeit, a leletanyag hiányos volta miatt teljes pontossággal nem ismerjük, ahogy Panehszi legyőzőjének személyét sem, de feltehetően Herihor lehetett, aki hamarosan elfoglalta Amenhotep főpap megüresedett székét is. Az új főpap egyértelműen katonai pályafutásának köszönhető új hivatalát, aki a főpapi cím mellett, az egyiptomi történelemben először, továbbra is megtartotta katonai és civil címeit is (például: Felső- és Alsó-Egyiptom hadseregének vezetője (*h3wtj*), vezír, Núbia alkirálya, generalissimus), és akit később a karnaki Honszu-templom udvarának jelenetein már teljes királyi ornátusban és titulátúrával ábrázoltak. Eközben északon Szmenész szerezte meg a valós hatalmat, akinek a származásáról szintén keveset tudunk.²¹

Az úgynevezett késő Ramesszida levelekből jól ismert Piankh tábornok, aki később maga is Amon-főpap lett,²² több levelet írt az ország déli határvidékéről, Elephantiné városából és Núbiából az akkor már a medinet habui templomkörzetben lakó, a királyi síron dolgozó munkások írnokainak, Dzsehutimesznek és Butehamonnak, akiket különböző hivatalos ügyekkel bízott meg. Később Dzsehutimeszt maga után rendelte, aki nem vállalkozott örömmel a távoli és veszélyes megbízatásra, és gyakran értesítette hátramaradt családját hogyléte felől, és tájékoztatta távollétében őt helyettesítő fiát, Butehamont a tábornok parancsairól, vagy egyéb családi ügyekben kérte, hogy intézkedjen.²³ Piankh minden bizony-

¹⁸ Mayer A papirusz 6, 3–9; Peet 1920: 13, Plates: 6. Feltehetően a főpap elmozdításában is Panehszi játszott döntő szerepet. Később Amenhotep visszakерült hivatalába, valószínűleg már csak egy rövid időre. Kitchen 1996: 243; Jansen-Winkeln 1997: 29–30; Barwik 2011: 77–110.

¹⁹ Černý 1975: 631. A város pontos helye ismeretlen, minden bizonnyal a 17. felső-egyiptomi nomoszban, Szaka és Henu közelében keresendő. Montet 1961: 169–170.

²⁰ XI. Ramszesz uralkodásának 19. évében meghirdette a *w3hm mswt*, azaz az „újjászületés” időszakát, és Thébába küldte a vezírt és bizalmas embereit, hogy legyenek úrrá a kialakult helyzeten, és bonyolítsák le a sírrabló pereket. Niwinski 1995a: 335–336.

²¹ Lásd legújabban Barwik 2011: 111–149; lásd még Dembitz 2008: 76.

²² Az elmúlt évtizedek egyik legfontosabb vitatott kérdése a XX. dinasztia végével kapcsolatban az, hogy Herihor és Piankh milyen sorrendben töltötték be az Amon-főpapi hivatalt. A korszak két meghatározó alakjának pontos sorrendje a jelenleg rendelkezésünkre álló leletanyag alapján teljes biztonsággal nem megállapítható, az azonban bizonyos, hogy közel egy időben tevékenykedtek, és feltehetően rokoni szálak fűzték őket egymáshoz. A két fő állásponttal kapcsolatban lásd Kitchen 1996: 248–254 és xiv–xix; Jansen-Winkeln 1992: 22–37; Jansen-Winkeln 1997: 49–74.

²³ A levelek központi szereplője Dzsehutimesz vagy Tjaroy, a királyi temető írnoke volt, a levelet pedig minden bizonnyal a családi archívumban őrizték. Sajnos a megtalálásuk körülményei

nyal Panehszi ellen folytatott hadjáratot Núbiában, aminek célja lehetett az elvesztett területek esetleges visszafoglalása is. A fent idézett levél címzettje Nodzsmet, minden valószínűség szerint Herihor felesége volt, bár a levél Piankh nyers modorához képest szokatlanul kedves stílusa arra enged következtetni, hogy közeli rokoni szálak fűzték a hölgyhöz, aki esetleg a leánya lehetett. Ugyan Piankh hivatali címeiben a fáraó megbízottjaként tűnik fel, XI. Ramszesz befo-lyásáról alkotott véleményét megőrizte számunkra a fenti levél Dzeshutimesz-
nek címzett példánya, amelyben Piankh ezt írta: „Ami a fáraót illeti, élet, üdv, egészség, hogyan tudná elérni ezt a helyet? Ami a fáraót illeti, élet, üdv, egészség, ugyan kinek a feljebbvalója ő még?”²⁴ Nyilvánvaló, hogy Dzeshutimesz nem volt teljesen meggyőződve arról, hogy a csapat büntetlenül megúszhatja a két rendőr titkos kihallgatását és kivégzését, és a tábornok így kívánta elosztatni a kételyeit.

XI. Ramszesz után Manethón *Aigüptiaka* című műve, amely a királyi családok modernkori felosztásának alapjául is szolgál, egy új dinasztia királyainak felsorolásába kezd,²⁵ amelyet a történelemtudomány az úgy nevezett Harmadik átmeneti kor kezdeteként jelöl meg.²⁶ Ez a hosszú időszak, amely Kr. e. 664-ig tartott, korántsem volt homogén, és több fázisra is oszthatjuk, amelynek első, bevezető időszakát képezi a XXI. dinasztia időszaka, amelyet az ország politikai kettéosztottsága jellemzett. Alsó-Egyiptomot a Manethón által is felsorolt uralkodók irányították, akik székhelyüket Per-Ramszeszből Taniszba helyezték, ennek ellenére az országrész adminisztrációs központja minden bizony-nyal továbbra is az ősi főváros, Memphisz maradt.²⁷ Felső-Egyiptomot a taniszi uralkodókkal sok esetben közeli rokoni kapcsolatot ápoló nagy hadseregpá-rancsnokok (*jmy-r(3) mš^c wr*) és Amon-főpapok (*ḥm-ntr tp(y) n Jmn*) irá-nyították el-Hibéből, akik közül többen, valószínűleg hivatali idejük végén, maguk is felvették a királyi címet. Az új adminisztrációs központ kiválasztása-
kor minden bizonnyal fontos szempont lehetett a város elhelyezkedése, amely lehetővé tette az Alsó-Egyiptommal és az oázisokkal érintkező kereskedelmi útvonalak ellenőrzését, valamint egy másik jelentős katonai központ, a 20. felső-egyiptomi nomosz központjának, Hérakleopolisz Magnának a közelsége is.²⁸ Ennek ellenére továbbra is az ősi központ, Théba maradt vallási és gazda-
sági szempontból egyaránt a régió legjelentősebb városa.

tisztázatlanok, feltehetően egy családtag sírjából kerülhettek elő a Deir el-Medina-i munkásfalu temetőjéből. Barwik 2011: 197–198.

²⁴ Černý 1939: 36, 11–12. sor.

²⁵ Ez a munka eredetiben nem maradt fenn, két verziója ismert Caesarai Euszebiosz és Sextus Julius Africanus műveiből, idézetek formájában. Manethón személye ismeretlen, minden bizonnyal pap volt, akit Szerapisz istennel hoznak kapcsolatba, esetleg az ő főpapja volt. A mű datálása is kérdéses, hagyományosan a Kr. e. 3. századra tesszük keletkezését, de felmerült, hogy jóval később, a Kr. u. 1. századra kell keltezni. Dembitz 2008: 80.

²⁶ Waddell 1940: 185–187; Beckerath 1999: 178–181.

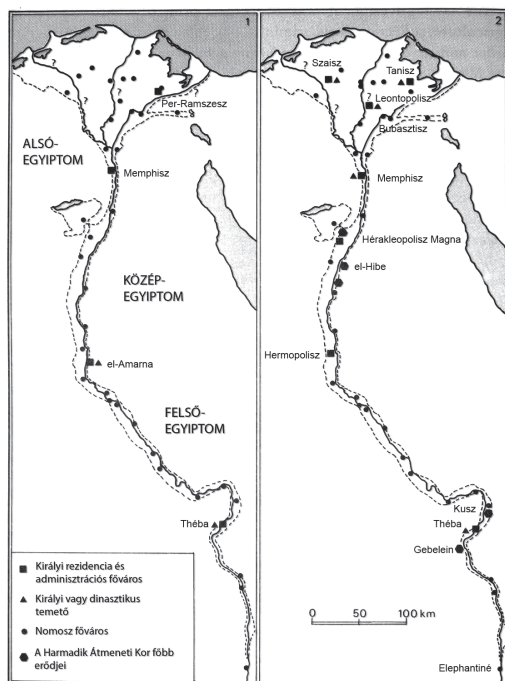
²⁷ Lásd 1. ábra.

²⁸ Hérakleopolisz Magnával kapcsolatban lásd Perez Die 2009: 303–326.

A XXI. dinasztiával kezdődő és a XXV. vagy más néven etióp dinasztia első királyának, Peyének a hatalomra kerülésével (Kr. e kb. 722) záruló időszakot „líbiai kornak” is nevezhetjük, az uralkodók és az elit meghatározóan líbiai származására utalva. Az 1985-ös évektől kezdve egyre inkább elfogadottá vált – főleg Anthony Leahy²⁹ és Karl Jansen-Winkel³⁰ cikkeinek hatására – az az elmélet, amely szerint számos társadalmi jelenség, mint például a temetkezési szokásokban kialakult változások, az új névtípusok megjelenése és a nők befolyásának erősödése, az új líbiai származású politikai elit egyiptomi társadalomra gyakorolt hatásaként értelmezendő.

LÍBIAIAK EGYIPTOMBAN: EGY ÚJ ELIT RÉTEG KIALAKULÁSA

Már a Kr. e. 2. évezred végén a *Tḥnw* és *Tmḥw* névvel illették egyiptomiul az országtól nyugatra elhelyezkedő területeket. Ezeket a kifejezéseket, amelyek az itt élő népcsoportok nevét is jelentették, „Líbiaként” értelmezhetjük, és az Egyiptommal közvetlenül nyugatra szomszédos területeket értették alatta.³¹ A XIX. és XX. dinasztia idejéről származó szövegekben gyakran előforduló *Mšwš*- és *Rbw*-törzsek³² már a Kr. e. 14. századtól ismertek, és a Kr. e. 13. századtól további líbiai törzsek megjelenése arra utalhat, hogy új népcsoportok költöztek a korábban tradicionálisan *Tḥnw*- és *Tmḥ*-törzsek által lakott területekre.³³ I. Széthinek már hadjáratot kellett folytatnia az országot fenyegető líbiai törzsek

1. ábra. Egyiptom politikai térképe az Újbirodalom (1) és a Harmadik átmeneti kor (2) idején (*Trigger et al. 1983: 212, 3.6. ábra alapján*)

²⁹ Leahy 1985: 51–65.

³⁰ Jansen-Winkel 1994: 78–97.

³¹ Haring 1992: 71–80.

³² Magyar átírásban: maswasa- és libu-törzsek.

³³ Kitchen 1990: 16.

ellen,³⁴ fia, II. Ramszesz pedig, a további fenyegetéseket elkerülendő, egy erőd-hálózatot létesített az ország nyugati határvonalán.³⁵

Bevett gyakorlat volt, hogy a hadifogoly katonákat integrálták az egyiptomi hadseregbe, erődökbe helyezték, vagy katonai kolóniákba telepítették az ország különböző régióiba, elsősorban Alsó-Egyiptomba. A főleg *Rbw-*, *Šrdn-* és *Mšwš-*törzsekből³⁶ származó katonákat egyiptomi nyelvre tanították, egyértelműen azzal a céllal, hogy hamar asszimilálódjanak,³⁷ ennek ellenére kialakult egy líbiai származású katonai elit,³⁸ amely idővel egyre nagyobb szerepet játszott az ország politikai életében. Az első *Mšwš* származású uralkodó, a XXI. dinasztia harmadik uralkodója, Oszorkon, „az Ős” volt, aki minden bizonnyal megalapozta Egyiptom első, nyíltan líbiai származású uralkodójának, a XXII. dinasztia első királyának, I. Sesonknak a trónra lépését is, aki feltehetően az unokaöccse volt.³⁹

Komolyabb belpolitikai gondok első szöveges bizonyítékai csak III. Ramszesz idejéről maradtak ránk. A líbiai törzsek bevándorlásának menetéről vagy korai tevékenységéről kevés adat áll rendelkezésünkre, azonban Thébából több szöveges emlék is utal arra, hogy a XX. dinasztia vége felé a belbiztonság az országban közel sem volt mindig tökéletes.⁴⁰ A királysírt építő munkások munkanaplóiba például több alkalommal is feljegyezték, hogy nem tudtak dolgozni az úgynevezett „sivatag-lakók” miatt, akik a *Mšwš* vagy *Rbw-*törzshöz tartoztak, és a környéken portyáztak.⁴¹ III. Ramszesz és IX. Ramszesz uralkodása alatt több líbiai támadásról is tudunk, ami arra utal, hogy az ország védelmével komoly gondok lehettek. Ennek ellenére az Egyiptomban letelepedett líbiaiakkal szemben nem volt ellenséges a hangulat. Az ókori egyiptomiak számára nem a születés helye vagy a származás különböztette meg az őslakót az idegentől, ezt inkább abban mérték, hogy az illető mennyire tette magáévá az egyiptomi kulturális szabályokat, szokásokat, és ebből a szempontból nézve az új uralkodó réteg teljesen megfelelt a több ezer éves tradícióknak.⁴²

A líbiai származású királyok és az elit tagjai emlékműveiken egyiptomi öltözetet viseltek, és a hagyományos ikonográfia szerint ábrázoltatták magu-

³⁴ Kitchen 1990: 16–17.

³⁵ Kitchen 1996: 243–244.

³⁶ A libu törzsek a Nílus-delta nyugati, a *Mšwš*-törzsek pedig annak keleti részén összpontosultak, és a szöveges emlékekből arra lehet következtetni, hogy ez utóbbi volt a befolyásosabb. Yoyotte 2012: 42–43.

³⁷ Kitchen 1990: 21.

³⁸ Ezzel kapcsolatban lásd: Yoyotte 2012.

³⁹ Kitchen 1996: 534–535; Jansen-Winkel 2006: 224.

⁴⁰ Haring 1992: 71–80.

⁴¹ A munkások inkább Deir el-Medinában maradtak, és biztonságos otthonukba zárkóztak erre az időre. Nyilvánvalóan ez a bizonytalanság kényszerítette XI. Ramszesz uralkodásának első felében a település lakóit arra, hogy a Királyok völgyétől távolabb eső, de erős fallal körbevett Medinet Habuába költözzenek, amely ebben az időszakban Nyugat-Théba adminisztrációs központja is volt. Černý 2004: 361.

⁴² O'Connor 2003: 174–176.

kat, ennek ellenére nem váltak meg etnikai identitásuktól sem, amelyre idegen hangzású neveik, törzsi címeik és a líbiai törzsfőnökök megkülönböztető jegye, a hajukba tűzött jellegzetes tolldíszük utalt.⁴³ Azt azért hangsúlyoznunk kell, hogy a líbiai vezetők családtagjai általában inkább egyiptomi neveket viseltek, és a líbiaiakat, mint külön etnikai csoportot nagyon nehéz kimutatni a szöveges emlékekben.⁴⁴

Piankh és Herihor származása nem ismert, de feltehetően szintén a líbiai katonai elit tagjai közül kerülhettek ki. Herihor a karnaki Honszu-templom előudvarának nyugati falán az Opet ünnep hagyományos ábrázolásának megfelelően a családját is megörökítette. Felesége Nodzmet kíséretében láthatjuk fiait és leányait, akik közül többen líbiai hangzású nevet viseltek.⁴⁵ Régészeti leletek pedig arra utalnak, hogy Piankh tábornok Hérakleopolisz Magnában építtetett magának sírt, amely város legkésőbb a XXII. dinasztiától kezdve fontos líbiai központ volt.⁴⁶

A késő Ramesszida levelek három alkalommal említenek *Mšwš*-eket, egy alkalommal Piankh tábornok levelében ad utasítást egy bizonyos *Mšwš*-csapat fizetésének pontos kiutalásával kapcsolatban, tehát nyilvánvalóan számított katonai szolgálataikra.⁴⁷

A Harmadik átmeneti kor temetkezési együtteseinek összefoglaló vizsgálata során David Aston arra a következtetésre jutott, hogy Anthony Leahy álláspontjával⁴⁸ szemben a temetkezésekben bekövetkezett változások – mint például a sírok újrashasznosítása, a kevés, inkább a halál beállta után, gyorsan épített új sír, és az úgy nevezett „rejtekhelyek” megjelenése, amelyekben főleg csoportos temetkezéseket találunk –,⁴⁹ nem az eredetileg félnomád líbiai népesség megjelenésével kapcsolhatóak össze.⁵⁰ A korábban épült sírok újrashasznosítása nem volt új szokás, a Ramesszida kor második felétől inkább általános jelenségnek számított. Az Újbirodalom idején a hagyományos kultuszkapolnák megszűnésével, amelyekbe az elhunyt családja áldozatokat helyezhetett, a temetői szokások is megváltoztak. A Harmadik átmeneti korra jellemző sajátosság, hogy a hosszú múltra visszanyúló templomok közelsége vonzani kezdte mind a lakóövezeteket, mind a sírokat. Ennek a jelenségnek két oka is lehetett; az általában erődített fallal körülvett templom nagyobb biztonságot nyújtott a zűrzavarokkal sújtott időszakban, és a templom mint szent tér megfelelő szakrális helyet biztosíthatott az elhunytak számára is.

⁴³ Yoyotte 2012: 28–29; O’Connor 2003: 177.

⁴⁴ Müller 2009: 262–263.

⁴⁵ The Epigraphic Survey 1979: xiii, 26. tábla; Ritner 2009a: 83–87.

⁴⁶ Ebben az esetben nagyon valószínű, hogy a tábornok Hérakleopoliszból származott. Jansen-Winkel 2001: 166.

⁴⁷ Haring 1997: 77.

⁴⁸ Leahy 1985: 62.

⁴⁹ Aston 2009: 391–396.

⁵⁰ Leahy azon elméletével szemben, hogy a líbiaiak nem fordítottak különösebb figyelmet halottaik temetésére, lásd Gosline 1995: 1–20.

David Aston kutatásai megállapították, hogy a temetkezési és feltehetően életmódbeli szokásokban bekövetkezett változások inkább körülbelül Kr. e. 950 és 930 közé tehető, amely időszak talán nem véletlenül esik egybe a XXII. dinasztia trónra lépésével.⁵¹ Ezeknek a változásoknak azonban mindegyike egyiptomi szokásokra vezethető vissza, és korábbi régészeti párhuzamokkal alátámasztható. Az új temetkezési szokások tehát inkább a korszak belpolitikai vagy vallási körülményeire alakulhattak ki válaszul, nem pedig egy, az országban több mint kétszáz éve megtelepedett és jelentősen asszimilálódott népcsoport hatása-ként értelmezhetők.⁵²

A Ramesszida kor második felétől Egyiptom, ezen belül is különösen a Thébaisz, Amon isten birodalma volt, aki az ország és annak javai felett uralkodott, ahogyan azt a feltehetően XXI. dinasztia elején vagy az ezt közvetlenül megelőző években játszódó Wenamon története is jól illusztrálja.⁵³ A XXI. dinasztit a taniszi királyok, akik szintén viselték az Amon-főpapi címet, és a thébai főpap hadseregparancsnokok kettős uralma jellemezte, miközben a legfelsőbb döntéshozói hatalom látszólag Amon isten kezében volt, aki orákulumok segítségével közvetítette döntéseit a nép felé.⁵⁴ Az istent a világi szférában két főpapja képviselte, az egyikük Taniszban, ahol a karnaki Amon templom példájára egy nagyszabású templomépítés kezdődött I. Pszuszennész uralkodása (Kr. e. 1051–1006 körül) alatt, a másik pedig Thébában. A déli hadseregparancsnokok pedig különös figyelmet fordítottak arra, hogy Théba és Felső-Egyiptom kultuszhelyei az egyiptomi elvárásoknak és igényeknek megfelelően működhessenek, és elvégezték a zűrzavaros időszakot követően szükséges helyreállítási vagy átalakítási munkálatokat is.⁵⁵

A taniszi királyok, gyakran nehezen értelmezhető, de szoros rokon kapcsolatban álltak a thébai főpapokkal, amelyet a két családon belüli házasságkötések csak tovább erősítettek.⁵⁶ Például Szmendész kész volt segítséget küldeni egy thébai árvíz idején feltehetően I. Pinodzsemnek, I. Pszuszennész taniszi király pedig

⁵¹ A kisebb méretű sírokban pedig kialakulhattak a családi sírboltok. Aston 2009: 399.

⁵² Ezzel kapcsolatban legújabban lásd Cooney 2011: 3–20.

⁵³ Gardiner 1932: 2,23–2,32; Schipper 2009.

⁵⁴ Römer 1994: 82–84; ezzel kapcsolatban még Dembitz 2011: 10–17.

⁵⁵ Dembitz 2014.

⁵⁶ Általánosan elfogadott sorrendjük a következő volt:

<i>Taniszi királyok:</i>	<i>Amon-főpapok:</i>
Szmendész	Herihor
	I. Pinodzsem
	Maszaharta
	Dzsedhonszueifankh
Amenemiszut	
I. Pszuszennész	Menheperré
Amenemope	II. Szmendész
Oszorkon, az Ős	
Sziamun	II. Pinodzsem
II. Pszuszennész	II/III. Pszuszennész

I. Pinodzsem fia volt.⁵⁷ I. Pinodzsmet a főpapi és hadsereg-parancsnoki tisztségekben három további fia követte, Maszaharta, Dzsedhonszuiefankh és Menheperré. Ez utóbbi feltehetően karrierje végén szintén felvette a királyi címet, hivatalában pedig őt is két fia követte, II. Szmendész és II. Pinodzsem. Általánosan elfogadott, hogy az adminisztrációs szövegek dátumozásához a taniszi uralkodók uralkodási idejét vették figyelembe.⁵⁸

Az uralkodók közötti közeli politikai kapcsolatok ellenére az ország két része jelentősen különbözött egymástól. Alsó-Egyiptomban, ahol már az Újbirodalomtól kezdve találkozunk líbiaiakkal, a lakosság számára feltehetően könnyebben elfogadható volt egy új, *Mšwš* származású Bubasztiszban székelő uralkodócsalád hatalomra lépése.

Felső-Egyiptomban azonban a lakosság összetétele sokkal inkább egyiptomi dominanciát tükröz, és azok a líbiaiak, akik a régióban telepedtek le, hamar elvesztették etnikai személyiségüket, emlékműveik legalábbis ennek szinte semmi jelét nem mutatják.⁵⁹ A thébai főpap hadseregpapok egy erődrendszert építettek ki a régióban; I. Pinodzsem alatt kezdődik meg El-Hibe erődített falainak építése, fia Menheperré pedig legalább három további erődöt vagy katonai megfigyelőállomást létesített stratégiai pontokon a Nílus mentén délre. Ezeknek a létesítményeknek a célja feltételezhetően nem a külső támadások megakadályozása, hanem az egyiptomi lakosság ellenőrzése és esetleges felkeléseinek leverése lehetett, amelyek ebben az időszakban egyáltalán nem voltak szokatlanok.⁶⁰

A NŐK AZ ÓKORI EGYIPTOMI TÁRSADALOMBAN

A nők társadalmi szerepének vizsgálata előtt fontos áttekinteni az ókori Egyiptom társadalmának felépítését. Azonban a nagyszámú ránk maradt emlékmű és felirat ellenére sincsenek pontos ismereteink az ország gazdaságáról, állam- és közigazgatásának működéséről.

Ennek legfőbb okai a ránk maradt leletanyag hiányosságaiban és azok előkerülésének körülményeiben és mennyiségi egyenlőtlenségeiben keresendők.⁶¹ Ahogy erre már korábban utaltunk, az Újbirodalom idejéről maradt ránk a leg-

⁵⁷ Taniszból két I. Pinodzsem névgyűrűit és szövegeit viselő kőtömböt ismerünk, melyek egy I. Pszuszennész nevét viselő kőtömbbel együtt kerültek elő. Jansen-Winkel 2007a: 26 (3.43).

⁵⁸ Beckerath 1997: 99–100; Kitchen 2009: 190; Jansen-Winkel 2006: 224.

⁵⁹ Yoyotte 2012: 23.

⁶⁰ Jansen-Winkel 2001: 171.

⁶¹ Ezeknek a szövegeknek a jelentős részét hieroglif írással írták templomok és sírok falára. Az ilyen szövegek funkciója azonban nem a mindennapi élet, egyéni élmények, esetleg vélemények, hanem az egyiptomi világkép és tradíciók rögzítése volt. A szövegek elengedhetetlenül fontosak voltak az ideális e világi vagy túlvilági élethez szükséges rituális tér kialakításához is. A sírokban elhelyezett önéletrajzi szövegek is inkább az elhunyt társadalmi normák szerinti életvitelét hangsúlyozták, nem egyéniségét vagy életének főbb eseményeit. Robins 1993: 14. A mindennapi élet szövegeit, a leveleket vagy adminisztratív feljegyzéseket hieratikus írással írták, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a lakosság alig egy-két százaléka volt írástudó, tehát

több szöveges emlék, nemcsak a királyi, de a magánszférából is; a Deir el-Medina-i munkásfalú feljegyzései, a kor magánsíriai és a késő Ramesszida levelek mind hozzájárulnak ahhoz, hogy képet alkothassunk erről az időszakról.

A ránk maradt szöveges emlékek jelentős része azonban férfiak által vagy férfiak számára íródott. Nem ismerünk például nő számára írt önéletrajzi feliratot, így nem tudhatjuk azt sem, hogy mi volt a nőkkel szembeni hagyományos társadalmi elvárás az ókori Egyiptomban.⁶² Annak ellenére, hogy több nő által küldött levél is ránk maradt, teljes biztonsággal nem jelenthető ki, hogy voltak írni, olvasni tudó nők, még akkor sem, ha ez valószínű.⁶³ A tanulmány elején idézett levelet ugyan Nodzsmetnek címezték, de Piankh tábornok írnoke, Qenikhnum vette át, aki akár azt fel is olvashatta úrnője számára.

Az ókori egyiptomi világképnek megfelelően, a társadalom is erősen hierarchizált volt. A legfelső szinten az isteni világ állt, amely maga is szigorú szabályok szerint rendeződött, de egyértelműen az emberi világ felett helyezkedett el.⁶⁴ Az isteni és világi szféra közötti közvetítő szerepet az uralkodó töltötte be, aki Ré napisten fiaként maga is részben isten volt. Családja ennek következtében különleges szerepet kapott az egyiptomi társadalomban.⁶⁵ Ennek ellenére

a ránk maradt kép jóval több mint töredékes, és csupán egy szűk elit réteg életébe engedhet bepillantást.

⁶² A 20. század közepéig fel sem merült ez a kérdés, hiszen a kutatók többsége egy férfiak által dominált világban született, így számukra természetes volt, hogy az ókori Egyiptom társadalmában sem jut a nők számára a háztartás vezetésén és a gyermekek felnevelésén kívül komolyabb szerep, és az ettől eltérő jelenségeket, mint olykor királynők trónra lépését, inkább különleges anomáliákként értelmezték. Robins 1993: 11.

⁶³ Például a Deir el-Medinából származó levelek 14 százalékát küldték nők, vagy címezték nőknek (Sweeney 1993: 523), azonban a királysírt építő munkások az országos átlaghoz képest jóval nagyobb számban voltak írástudók. A nők írástudásának kérdésével kapcsolatban lásd Sweeney 1993: 525–526, lásd még Janssen 1992: 89–91.

⁶⁴ A héliopoliszi teremtésmítosz szerint a saját magát létrehozó teremtő isten, Atum maszturbáció következtében hozta létre az első istenpárt, Sut (levegő) és Tefnutot (pára), ők pedig megteremtették Gebet (föld) és Nutot (ég), akiknek gyermekei Ozirisz, Ízisz, Széth és Nephtüsz voltak. Tehát a férfi és női princípium már az első istenpár megszületésétől kezdve együtt létezett az isteni és a földi világban is, az istenek pedig gyakran családokat alkottak, általában egy gyermek istennel. Az egyiptomiak úgy képzelték, hogy az első emberkirály előtt istenek uralkodtak a földi világ felett, először Ré, a napisten, majd Ozirisz, akit később a trónra áhítózó ikerbátyja, Széth meggyilkolt. Ozirisz trónját hosszas harcok árán végül fia, Hórusz szerezte meg, akit az első emberkirály, a legenda szerint Ménész fáraó követett, Hórusz pedig a királyságot és a királyt védelmező isten lett. Waddel 1940: 27–35; Beckerath 1999: 38–39.

⁶⁵ Az Újbirodalom idején a király és a királyi család személyes jövedelme és kiterjedt birtokai tulajdonképpen az állam egy külön szelétét képezték, amelyet „királyi birtoknak” is hívhatunk. A király politikai befolyását a rituális életben betöltött szerepe nagyban meghatározta. Ahhoz, hogy az ehhez nélkülözhetetlen istenek kultusza országszerte megfelelően biztosítva legyen, jelentős földtulajdon és egyéb jól jövedelmező gazdasági egységek tartoztak a különböző templomok hatáskörébe. Ezek közül is kiemelkedett a thébai Amon-templom, amely kiterjedt földbirtokokkal rendelkezett az ország számos területén, főpapja pedig a „vallási közigazgatás” egyik legfontosabb szereplője volt, és gyakran viselte az Amon-főpapi cím mellett a „Felső- és Alsó-Egyiptom papságának előjárója” címet is. Trigger et al. 1983: 211. Az Újbirodalom első felében az uralkodók igyekeztek az Amon-főpapi tisztséget politikailag gyengíteni, a XVIII.

fontos állami funkciót általában csak a család két tagja töltött be, a trónörökös herceg, aki gyakran katonai parancsnoki címeket viselt, és a király első számú hitvese, vagy olykor a legidősebb lánya, aki Amon „istenfelesége” volt.⁶⁶ A királyi családot a szűk elit írástudó réteg követte a társadalmi hierarchiában, közülük kerültek ki az ország meghatározó hivatalnokai, tisztségviselői, akik a királyt képviselték az államigazgatásban. A következő szinten találjuk a kézműveseket és a művészeket. A lakosság jelentős része elsősorban földműveléssel foglalkozott, és írástudatlan volt, a társadalmi létra legalsóbb szintjén pedig főleg a külföldi hadjáratok során szerzett rabszolgák állnak, akiknek a száma azonban viszonylag csekély volt.

A ránk maradt írásos emlékek a királyhoz és az elit tagjaihoz köthetők, ebből kifolyólag segítségükkel csupán az egyiptomi társadalom egy kiválasztott rétegének életébe kaphatunk bepillantást. A legfontosabb állami tisztségeket férfiak töltötték be, akiknek a társadalmi pozíciója határozta meg családjuk nőtagjait is.⁶⁷ Mindezek ellenére viszonylag sok információnk van a társadalom felsőbb köreihez tartozó nők életéről is.

A privát szféra emlékművei alapján bizonyosan megállapítható, hogy a szociális berendezkedés egyik fontos alapköve a család volt, amelyet a Deir el-Medina-i munkásfalu lakóházregiszterei is megerősítenek.⁶⁸ Ezekben a feljegyzésekben nemcsak a lakóépület tulajdonosát említik szüleinek nevével, hanem ha volt, a feleségét is, annak szüleivel, és gyermekeik nevét is felsorolják.⁶⁹ A válás nem volt ritka, általában ennek oka a nő terméketlensége, esetleges hűtlensége vagy a boldogtalan kapcsolat lehetett, a házasságtörést azonban nem nézte jó szemmel a közösség. A megözvegyült nőket a társadalom kevésbé szerencsés tagjai, az árvák és szegények közé sorolták. Keveset tudunk arról, milyen sors várt az elvált asszonyokra, néhányan újraházasodhattak, vagy visszaköltöztek a családjukhoz. Késő kori szövegek úgynevezett „házassági szerződésai” a volt feleség vagyoni helyzetét is igyekeztek rendezni válás esetén is.⁷⁰ A nők jogi helyzete a legkorábbi időktől kezdve egyezett a férfiakéval, cselekedeteikért a törvény előtt egyformán feleltek, és egyformán rendelkezhettek személyes vagyonnal, amelyet örökösödés vagy akár vásárlás útján is szerezhettek.⁷¹

dinasztia idején általában megbízható lojális hivatalnokok töltötték azt be, karrierjük inkább későbbi fázisában, azonban a XIX. dinasztia közepétől a cím gyakran már családon belül öröklődött.

⁶⁶ Trigger et al. 1993: 207. Az „istenfeleség” címmel kapcsolatban lásd később.

⁶⁷ Robins 1993: 18–19. Az Újbirodalom államszerkezetével kapcsolatban lásd Trigger et al. 1983: 208–218.

⁶⁸ Általánosságban a *hemet* egyiptomi kifejezést fordítjuk „feleségként”, azonban házassági ceremónia és az erről készült hivatalos okirat feltehetően nem volt az ókori Egyiptomban. Házasság alatt minden bizonnyal a közös fedél alatt élest érthették. Robins 1993: 56.

⁶⁹ A háztulajdonosok között találunk egyedülálló férfiakat is, és egy esetben feltehetően egy nőt is. Valbelle 1985: 56–61.

⁷⁰ Robins 1993: 73.

⁷¹ Johnson 1996: 175–186.

A nők társadalmi helyzete, ahogy az már korábban elhangzott, általában a férj társadalmi pozíciójától függött, leggyakrabban viselt címük pedig a XII. dinasztia kezdetétől a „ház úrnője” volt, amely arra utal, hogy a nők fő feladata a családi háztartás vezetése és a gyermekszülés volt.⁷² Előkelő családok esetében a hagyományos női munkákat, mint a liszt őrlése, kenyérsütés, szövés, fonás, szolgák végezték, a ház úrnője csak irányításukkal foglalkozott, emellett volt idejük a város főbb templomában énekesnői vagy papnői feladatok ellátására, ami nyilvánvalóan társadalmi presztízs is volt.⁷³

Annak ellenére, hogy nők nem töltöttek be állami hivatalt, számos szöveges emlék bizonyítja, hogy férjüket vagy ahogy a fent idézett levél esetében, egy közeli hozzátartozójukat annak távollétében akár hivatali munkájukban is helyettesíthették. A késő Ramesszida levelek között találjuk például a királyi sír írnokának, Neszamenemopének Mutnope számára írt levelét, aki az Amon énekesnője címet viselte.⁷⁴ A levélben az írnok, aki ez idő tájt feltételezhetően Núbiában tartózkodott, pontos utasításokat ad több, a családot érintő gazdasági ügyben, mint például egy földterület hivatalos átvétele és gyümölcscsel való beültetése, vagy egy másik föld gaztól való megtisztítása. A szintén Amon énekesnő Henuttau által ugyancsak Neszanemopének küldött levélből, aki feltehetően a férje lehetett, pedig megtudjuk, hogy az asszonynak különböző thébai intézmények részére érkező jelentős gabonaszállítmányok átvételével és feljegyzésével is foglalkoznia kellett, és bizonyos visszaélésekkel is szembesült az írnok távollétében.⁷⁵

Fent idézett levélben a Piankh tábornok által kért titkos kihallgatás az utasításának megfelelően az otthonában kellett, hogy történjen, amelyhez egy családtag részvételére is szükség volt. A tábornokkal feltehetően a felesége, Hereré is elutazott Núbiába, így szerepét Nodzsmet vehette át. Hereré, aki Nodzsmet-hoz hasonlóan az Amon-Ré *khener*-intézményének előjárója címet viselte, és akit több késő Ramesszida levél is említ,⁷⁶ két levelet is küldött Peszeg katonai parancsnoknak a királyi sír munkásainak havi juttatásainak kifizetésével kapcsolatban, tehát férjének távollétében a munkások ügyeinek intézése nyilvánvalóan rá hárulhatott.⁷⁷

A feleség azonban csak addig gyakorolhatta férje távollétében annak jogkörét, amíg az hivatalban volt, ahogy arra egy bíróság elé került nő esete is bizo-

⁷² Az egyiptomiak mindennapi életéről a legtöbb információt a sírjaikba elhelyezett életképek segítségével nyerhetjük, azonban ezeknek a főszereplője mindig a családfő férfi volt, annak ellenére, hogy a falakon a feleség is sokszor megjelenik férje kíséretében, és gyakran a sírt közösen használták. A sírjelenetekben gyakran a hagyományos női munkákat is férfiak végezték. Robins 1993: 100.

⁷³ Robins 1993: 102–103. A sörfőzők és a hentesek férfiak voltak. Azt pontosan nem tudjuk, hogy a kisebb háztartásokban ki főzött, feltételezhetően a háziasszony.

⁷⁴ A British Museum 10412. számú papirusza. Černý 1939: 55–56; Kóthay–Gulyás 2007: 403–404.

⁷⁵ Genfi D 191. számú papirusz. Černý 1939: 57–60; Wente 1967: 71–74; Sweeney 1994: 208–212.

⁷⁶ 2. számú késő Ramesszida levél, 30. számú késő Ramesszida levél, Wente 1967: 20–21; 65–66.

⁷⁷ 38. és 39. számú késő Ramesszida levél, Černý 1939: 60–61; Wente 1967: 74–75.

nyítékul szolgál. A bírósági jegyzőkönyv szerint a hölgy engedély nélkül vitt el különféle javakat egy állami raktárból arra hivatkozva, hogy a férje a raktár felügyelője, aki azonban az incidens idején már nem töltötte be ezt a tisztséget, tehát az asszony már nem volt jogosult a raktárba belépni, így nyilvánvalóan a büntetést sem kerülhette el.⁷⁸

NODZSMET ÉS HENUTTAUI

Nodzsmet személye három Amon-főpaphoz is kapcsolódik, Herihorhoz, Piankhoz, aki a XI. Ramszesz által meghirdetett „újjászületés” időszak 7. évében van főpapként említve, és a tábornok fiához, I. Pinodzsemhez, aki a XXI. dinasztia első felének meghatározó alakja volt Thébában.

Míg Piankhoz a fent idézett levél köti személyét, addig Herihor több emlékművén is szerepel. Egy esetleg Abüdoszból előkerült halotti sztélén Herihor, aki még nem viseli a királyi címet, kivésott alakja mögött áll szisztrummal a kezében. Az egyiptomi előkelő nők hagyományos öltözetét viseli, és címei is ennek megfelelőek.⁷⁹ A karnaki Honszu-templom előudvarának nyugati falának két jelenetében azonban már mint királynő van ábrázolva, többek között „a Két Ország urának első felesége”, az „Amon-Ré az istenek királya *khener*-intézményének előjárója” címekeket viseli.⁸⁰

A luxori templom előudvarának északi falán másodlagosan a falra vésett jelenet, a már elhunyt Piankhot és négy fiát, Pinodzsemet, aki a jelenetet készítette, Hekanofert, Hekamaatot, és Ankhefenmutot ábrázolja dicsőítő tartásban Amon-Ré-Kamutef isten és a mögötte álló Nodzsmet előtt.⁸¹ Piankh alakját kivésték, ahogy Herihor sztéléjének esetében is, esetleg valamilyen politikai ellentétből kifolyólag. Pinodzsem, ahogy a templom oszlopos csarnoka bejáratának keleti oldalára vésett másik jelenete esetében is, Amon-főpapi címei mellett egyéb civil adminisztrációs címeit sorolja fel. Az, hogy Nodzsmetet az isten alakja mögött ábrázolták, arra utalhat, hogy feltehetően halála után tisztelet övezte, legalábbis családi körben.

Nodzsmet a korszak hagyományainak megfelelően két halotti papiruszszal ellátva indult túlvilági útjára, amelyek feltehetően a TT320-as számú sírból, azaz a Deir el-Bahariban megtalált „királyi rejtkehelyről” kerültek elő, még

⁷⁸ Robins 1993: 124–125.

⁷⁹ A sztélén Herihor a királyi cím felvételét megelőzően viselt hivatali címeit, míg Nodzsmet a „ház úrnője” és az „Amon-Ré az istenek királya *khener*-intézményének előjárója” címekeket viseli. Haring 2012: 14. tábla.

⁸⁰ The Epigraphic Survey 1979: 26. és 28. tábla. Nodzsmet a templom előudvarának nyugati falának középső regiszterében leányával, Seszebekével látható Mut istennő előtt, egy gyermeket tartva. A két hölgy különleges virágkoszorúval ellátott fejdísz visel, amely arra utal, hogy templomi kultusz végzése közben, papnőként ábrázolták őket.

⁸¹ Kitchen 1996: 41–42; Jansen-Winkel 2007a: 17 (3.22b); Ritner 2009: 109–110.

1. kép. Henuttaui ábrázolása a karnaki Honszu-templom pülönjának nyugati tornyán, második regiszter.

© Cnrs-Cfeetk / Dembitz G.

khener-intézményének elöljárója”, az „Amon-főpap anyja” és az „Amon istendicsőítő anyja” címeket, nevét kartusba írták, amely általában a „Hathor istennő dicsőítője” címét is magába foglalta.⁸⁸ Apjának neve nem maradt ránk, anyja

a sír hivatalos megtalálása előtt.⁸² A gyönyörűen illusztrált Halottak Könyve papirusza az antikvitás piacról három darabra választva három múzeumba került. Nodzsmet a British Museum 10541. számú papiruszrészén a királyi ornátust viselő Herihor kíséretében királynéként ábrázolták, és nevét kartusba írták,⁸³ a 10490. számú papiruszon pedig Hererét nevezik meg anyjaként.⁸⁴

A különböző fennmaradt dokumentumok alapján az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Nodzsmet Piankh és Hereré lánya, és I. Pinodzsem nővére volt, ebből következően férje, Herihor minden bizonnyal Piankh veje lehetett, annak ellenére, hogy feltételezhetően idősebb volt apósánál.

Henuttaui (A) I. Pinodzsem első számú felesége, és I. Pszuszennész taniszi király anyja volt.⁸⁵ Nemcsak halotti papiruszai, koporsója, múmiája,⁸⁶ de számos emlékműve is ránk maradt, ezeken főleg I. Pinodzsem kíséretében látható.⁸⁷ Címei között találjuk a „király lánya”, a „király első felesége”, a „király anyja”, „Amon-Ré

⁸² Niwinski 1989: 42. A királyi rejtkehelyről került elő később Nodzsmet koporsója is, I. Pinodzsem és felesége Henuttaui (A) koporsóival együtt. A koporsók díszítése és kivitelezése alapján Andzej Niwinski arra a következtetésre jutott, hogy azok közel egy időben készülhettek, így tulajdonosaik feltehetően egymáshoz közel egy időben lettek eltemetve. Niwinski 1995b: 42–43.

⁸³ A másik papiruszrész a Paris Louvre E. 6258-as számot viseli, a harmadik rész elveszett. Lenzo 2010: 77, fig. 1.

⁸⁴ Kitchen 1996: 42–44.

⁸⁵ Kitchen 1996: 49–55. A XXI. dinasztia főpapi családjának nőtagjai által az egyik leggyakrabban viselt név, jelentése „A Két Ország úrnője”.

⁸⁶ Jansen-Winkel 2007a: 84–87 (6.28).

⁸⁷ Kitchen 1996: 52–55.

⁸⁸ Naguib 1990: 149–150.

2. kép. *Maatkaré ábrázolása a karnaki Honszu-templom pülónjának nyugati tornyán, második regiszter.*

© *Cnrs-Cfeetk / Dembitz G.*

Tentamun volt, aki azonos lehet Szmendész király feleségével.⁸⁹ Mindenesetre címei alapján valószínű, hogy a XX. dinasztia leköszönő uralkodó családjának prominens tagja volt, és személye I. Pinodzsem thébai Amon-főpap feleségéként és egyúttal a XXI. dinasztia második taniszi uralkodójának, I. Puszeszennésznek anyjaként, az új uralkodócsalád legitimitását is biztosította.

Annak ellenére, hogy I. Pinodzsem thébai emlékművein inkább az Amon-főpapi cím és az emellett használt királyi jelzők és ikonográfia használata dominál, építési tevékenysége egy hagyományos értelemben vett egyiptomi uralkodó programjához illik.⁹⁰ Henuttauit és leányát, Maatkarét (A) két-két jelenet örökíti meg I. Pinodzsem áldozati jeleneteibe illesztve a karnaki Honszu-templom pülónjának déli homlokzatának második regiszterében.⁹¹ Pinodzsem főpapi öltözetben mutat be áldozatot különböző istenek előtt. Ugyan csupán Amon-főpapi címét viseli, azonban jelzői és az istenek számára nyújtott jótéteményei a hagyományos királyi frazeológiának feleltek meg.

Henuttaui és Maatkaré fejét keselyű fejdísz díszíti, mindkettejük nevét kartus keretezi, és mindketten a „király leánya” címet viselik. Emellett Henuttaui „Hathor istennő dicsőítője” is volt. Maatkaré kartusba írt „istendicsőítő” címe mellett az „örökös hercegnő”, „templomi énekesnő” és „Amon-Ré istenfelesége” címeket sorolták fel.

⁸⁹ Kitchen 1996: 49.

⁹⁰ I. Pinodzsem szöveges emlékeinek vizsgálata megállapította, hogy karrierjének három szakasza különíthető el egymástól. Azok a feliratok, amelyekben főpapi címei mellett adminisztratív címei is felsorolásra kerültek a Luxor-templomban és Medinet Habuban, egy kezdeti fázist tükröznek. I. Pinodzsem legtöbb emlékműve a második szakaszhoz tartozik, amelyben a hangsúly inkább főpapi címére és az emellett használt királyi jelzőkre és ikonográfiára helyeződik, míg az utolsó fázist a királyi titulatúra és teljes királyi ikonográfia jellemzi. Dembitz 2014: 86–197. I. Pinodzsem emlékműveit, amelyeket a királyi státusz elérését megelőzően és azt követően emelt Egyiptom-szerte, egészen Taniszig megtalálhatjuk. Királyként lett eltemetve I. Thotmesz újrahasznált és újradíszített koporsójában. Halotti papiruszán is királyként ábrázolták, temetkezési kellékei, mint például usebtijeji és usebti ládái, kartusát viselik. Aston 2009: 223–224.

⁹¹ Jansen-Winkel 2007a: 10 (3.13–14); lásd 1. és 2. kép.

A karnaki Amon-körzet északi részén előkerült Henuttaui és Maatkaré kartusaival díszített ablak arra utal, hogy számukra egy kápolna vagy egy rezidencia készülhetett a közelben.⁹²

Henuttaui egy további felirata maradt ránk legalább két Szahmet istennőt ábrázoló gránitszobor hátsó tartóoszlopára vésvé. A szobrokat eredetileg III. Amenhotep uralkodása alatt készítették, és a Mut templom előudvarából kerültek elő.⁹³ A szöveg arról számol be, hogy a királyné, aki itt már „A Két Ország úrnője” jelzőt is viseli, akkor készítette a szobrokat, amikor I. Pinodzsem, aki a feliratban mint király van megemlítve, a kosfejű szfinxeket szállította a templomba. Ebben az esetben nyilvánvalóan inkább korábbi szobrok átrendezéséről, esetleges restaurálásáról lehetett szó. I. Pinodzsem nagy hangsúlyt fektetett a karnaki Amon-templom processziós útvonalaira, újrarendezte és saját felirataival látta el azokat, és a Mut templomban is hasonló munkákat végzett. A szöveg alapján ezekhez a munkálatokhoz csatlakozott Henuttaui is, aki többek között a „Mut istennő papnője” címet is viselte.

Egy, a felső egyiptomi Koptoszból, feltehetően Min isten templomából előkerült sztélén I. Pinodzsem teljes királyi ornátusban, úgynevezett núbiai parókában és ureusz kígyóval a homlokán ábrázolva mutat be áldozatot Ozirisz számára Henuttaui társaságában, aki a királynék hagyományos keselyű fejdíszét viseli, egyik kezében szisztrumot tart, másikat pedig üdvözlő tartásban az isten felé emeli.⁹⁴

* * *

A király részben isteni származásából eredően a hozzá közel álló asszonyok, főként az anyja és a felesége maguk is különleges státuszt élveztek. Az egyiptomi történelem legkorábbi időszakától kezdve a királyi család nőtagjait a királyhoz fűződő kapcsolatuk határozta meg a „király anyja”, a „király felesége”, „a király lánya”, később a „király első számú felesége” és a „király nővére” címek által. Hagyományos keselyű formájú koronájukat elsőként a keselyű alakú Nekhbet istennő viselte, Felső-Egyiptom oltalmazó istennője, később pedig az istennők általánosan viselt fejdíszé lett. A fejdísz gyakran egy kobra, más néven ureusz kígyóval is kiegészült, amely a napisten leányára utalt. A királyok homlokát mindig ureusz díszítette, a királynőket a XVIII. dinasztiaától kezdve gyakran két kobra, akik Felső- és Alsó-Egyiptom koronáját viselték utalásként Nekhbetre és Uadzsetre.⁹⁵

A királyi asszonyok közül egyértelműen a legfontosabb szerep a király anyjának és első számú feleségének jutott, akiket gyakran a király társaságában ábrá-

⁹² Karnak Project KIU 213. (<http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/index.php?iu=231> – utolsó letöltés: 2016. május 15.)

⁹³ Cabrol 1995: 55.

⁹⁴ Cairo Museum J. 71902. Kitchen 1996: 54–55. A sztélével kapcsolatban legújabban lásd Jansen-Winkel 2007b: 107–115.

⁹⁵ Robins 1993: 23–24.

zoltak templomok falain, általában szisztrummal a kezükben, ami arra utal, hogy esetenként részt vehettek a templomi rituálékban is. A király anyja, aki az újbirodalmi királyi mitológia szerint Amon-Ré istentől fogantatva szülte meg az új uralkodót, különlegesen fontos szerepet játszott a király legitimitásában is.⁹⁶

Maatkaré címei külön figyelmet igényelnek szerepének megértéséhez. Az „istendicsőítő” (*dwʒt-ntr*) cím már a XVIII. dinasztia idején megjelenik, Hatsepszut uralkodása alatt a címet az Amon-főpap lánya viselte, III. Thotmesz uralkodása idején pedig a király elsőszámú feleségének az anyja. Kevés információ van a titulus korai funkciójáról. Az „istenfeleség” (*hmt-ntr*) címet a XVIII. dinasztia idején királyi hölgyek viselik, közülük is kiemelkedik Jahmesz-Nofertari, Jahmesz király hitvese és I. Amenhotep király anyja, Hatsepszut és lánya Neferuré. Hatsepszut karnaki bárkakápolnájának jelenetei alapján bizonyos, hogy a cím viselője aktív szerepet játszott a templomi kultuszban, és feltehetően emellett a templomhoz tartozó papnőket, énekesnőket igazgatta.⁹⁷ A címhez saját gazdasági apparátus és földbirtok tartozott az azt ellátó személyzettel együtt. III. Thotmesz uralkodásától kezdve a titulus jelentősége elhalványul, de ahogy azt III. Amenhotepnek a Luxor-templomban elhelyezett jelenetei is megerősítik, az „istenfeleség” a rituális szerepét továbbra is betöltötte.⁹⁸ A XIX. és XX. dinasztia idején a tisztség továbbra is létezik, azonban látszólag kevesebb jelentőséggel bír. Az „istenfeleség” és „istendicsőítő” címet általában egyszerre viselték, és ez utóbbit a XX. dinasztitól kezdve viselője nevével együtt gyakran kartus keretezték.⁹⁹ Maarkaré a XXI. dinasztia első „istendicsőítője” és „isteni hitvese volt”, akit minden bizonnyal Hatsepszut királynő után kereszteltek el, aki maga is viselte a titulust trónra lépését megelőzően.¹⁰⁰ Az Újbirodalomhoz képest az egyetlen különbség, hogy az „Amon *khener*-intézményének előjárója” címet és az „Amon istenfelesége” címet nem egy, hanem két hölgy viselte, az előbbit az Amon-főpap felesége, utóbbit pedig a lánya, így a Honszu-templom falán mindkettőjük ábrázolása szükséges volt.¹⁰¹

Megállapítható tehát, hogy a XXI. dinasztia uralkodócsaládjának nőtagjai pontosan ugyanolyan címeket viseltek és ugyanazokat a tevékenységeket folytatták, mint a királyi asszonyok általában az őket megelőző kétezzer évben. Nodzsmet esetében jól látható, hogy amint az megszokott volt, címei férjének karrierje szerint alakultak, Henuttaui pedig feltételezhetően királyi származásból kifolyó-

⁹⁶ Robins 1993: 40–41.

⁹⁷ Robins 1993: 150–151. Más néven „Vörös kápolna”, lásd Karnak Project KIU 1634. (<http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=1634> és KIU 1635: <http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?iu=1635>. – utolsó letöltés: 2016. május 15.)

⁹⁸ Graefe 1981: 104.

⁹⁹ Graefe 1981: 106. A Harmadik átmeneti korban a funkció egyre hangsúlyosabb szerepet töltött be a templomi kultuszban, amely legkésőbb a XXV. dinasztia idején pedig már felváltja az Amon-főpapi hivatalt, viselői pedig feltehetően szüzességet fogadtak.

¹⁰⁰ I. Pinodzsem egyik fia, Menheperré pedig feltehetően III. Thotmeszről kaphatta a nevét.

¹⁰¹ Naguib 1990: 206. Mindkettőjüknek alanyi jogon járt a királyi névgyűrű használata még azelőtt, hogy I. Pinodzsem felvette a királyi címet.

lag fontos szerepet játszott az új uralkodócsalád zökkenőmentes hatalomátvételében.¹⁰² A sok párhuzam a XVIII. dinasztiával, amelynek egyik legmeghatározóbb alakját, Jahmesz-Nofertari királynőt férjével, I. Amenhoteppelel együtt a XXI. dinasztia idején is vallásos kultusz övezte, nyilvánvalóan nem lehet véletlen.¹⁰³ Az új uralkodók líbiai hátterük ellenére is igyekeztek a lehető legjobban alkalmazkodni az egyiptomi társadalmi berendezkedéshez, amelyben a nők feltehetően mindig is jelentős szerepet játszottak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aston, David A. 2009: *Burial Assemblages of Dynasty 21–25. Chronology – Typology – Developments.* (Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 21.) Vienna.
- Beckerath, Jürgen von 1997: *Chronologie des pharaonischen Ägypten. Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.* (Münchener Ägyptologische Studien 46.) Mainz am Rhein.
- Beckerath, Jürgen von 1999: *Handbuch der ägyptischen Königsnamen.* (Münchener Ägyptologische Studien 49.) Mainz am Rhein.
- Barwik, Mirosław 2011: *The Twilight of Ramesside Egypt. Studies on the History of Egypt at the End of the Ramesside Period.* Warsawa.
- Cabrol, Agnès 1995: Une représentation de la tombe de Khâbekhenet et les dromos de Karnak-Sud: Nouvelles hypothèses. Les béliers du dromos du temple de Khonsou et l'intérieur de l'enceinte du temple de Mout. *Cahiers de Karnak* (10.) 33–63.
- Černý, Jaroslav 1939: *Late Ramesside Letters.* Bibliotheca Aegyptiaca 9. Bruxelles.
- Černý, Jaroslav 1975: Egypt from the Death of Ramesses III to the End of the Twenty-first Dynasty. In: Edwards, Iorwerth, E. S. et al. (eds): *Cambridge Ancient History.* 3rd ed. Vol. II, Part 2, History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380–1000. Cambridge, 606–657.
- Černý, Jaroslav 2004³: *A Community of Workmen at Thebes in the Ramesside Period.* (Bibliothèque d'Étude 50.) Le Caire.
- Cline, Eric H. 2014: *1177 B.C. The Year Civilization Collapsed.* Pinceton–Oxford.
- Cooney, Kathlyn M. 2011: Changing Burial Practices at the End of the New Kingdom: Defensive Adaptations in Tomb Commissions, Coffin Commissions, Coffin Deco-

¹⁰²Az új líbiai elit jelenléte inkább az elit és a király hatalommal kapcsolatos viszonyulásának megváltozásában érhető nyomon; a korábban egyetlen uralkodó kezében összpontosuló hatalmi rendszert felváltja az országban több egyenrangú hatalmi központ kialakulása. Ezzel kapcsolatban lásd bővebben Ritner 2009b: 327–340. Az új elit tagjait rokoni szálak kötötték egymáshoz, és az egyiptomi királysághoz fűződő kapcsolatuk megváltozását jól illusztrálja, hogy sem Herihor, sem I. Pinodzsem, sem Menheperre nem érezte fontosnak a királyi cím felvétele előtt készített emlékműveit új státuszának megfelelően módosítani.

¹⁰³Politikai szempontból sok párhuzam fedezhető fel továbbá a XIX. és a XXI. dinasztia trónra lépésének körülményei között is. Gnirs 2013: 647.

- ration, and Mummification. *Journal of the American Research Center in Egypt* (47.) 3–44.
- Dembitz Gabriella 2008: A 21. dinasztia történelmének kutatása: kronológiai nehézségek. *Ókor* (7/1–2.) 78–84.
- Dembitz Gabriella 2011: The Twenty-first Dynasty Rulers at Thebes in the Light of the Door Decorations of the Period. *Göttinger Miscellen* (229.) 9–19.
- Dembitz Gabriella 2014: *Recreating Imperial Thebes. Monumental Inscriptions, Building and Political Activity of the High Priests of Amun at Karnak from Herihor to Menkheperre*. Doktori disszertáció.
- The Epigraphic Survey 1979: *Temple of Khonsu, I.: Scenes of King Herihor in the Court. Plates 1–110. With translations of texts*. (Oriental Institute Publications 100.) Chicago.
- Gardiner, Alan H. 1932: *Late-Egyptian Stories*. (Bibliotheca Aegyptiaca 1.) Bruxelles.
- Gnirs, Andrea 2013: Coping with the Army: The Military and State in the New Kingdom. In: Moreno García, Juan C. (ed.): *Ancient Egyptian Administration*. (Handbook of Oriental Studies 104.) Leiden–Boston, 640–717.
- Gosline, Sheldon L. 1995: Libyan Period Royal Burials in Context. *Libyan Studies* (26.) 1–20.
- Graefe, Erhart 1981: *Untersuchungen zur Verwaltung und Geschichte der Institution der Gottesgemahlin des Amun vom Beginn des Neuen Reiches bis zur Spätzeit*. (Ägyptologische Abhandlungen 37.) Wiesbaden.
- Haring, Ben J. J. 1992: Libyans in the Late Twentieth Dynasty. In: Demarée, Robert J. – Egberts, Arno (eds): *Village Voices: Proceedings of the symposium „Texts from Deir el-Medina and their interpretation”*. (Centre of Non-Western Studies Publications 13.) Leiden, 71–80.
- Haring, Ben J. J. 2012: Stela Leiden V 65 and Herihor's *Damnatio Memoriae*. *Studien zur Altägyptischen Kultur* (41.) 139–152.
- Hornung, Erik – Krauss, Rolf – Warburton, David A. (eds) 2006: *Ancient Egyptian Chronology*. (Handbook of Oriental Studies 83.) Leiden–New York–Boston–Köln.
- Jansen-Winkeln, Karl 1992: Das Ende des Neuen Reiches. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* (119.) 22–37.
- Jansen-Winkeln, Karl 1994: Der Beginn der libyschen Herrschaft in Ägypten. *Biblische Notizen* (71.) 78–97.
- Jansen-Winkeln, Karl 1997: Die thebanischen Gründer der 21. Dynastie. *Göttinger Miscellen* (157.) 49–74.
- Jansen-Winkeln, Karl 2001: Der thebanische ‘Gottesstaat’. *Orientalia* (70.) 153–182.
- Jansen-Winkeln, Karl 2006: Relative Chronology of Dyn. 21. In: Hornung, Erik – Krauss, Rolf – Warburton, David A. (eds) *Ancient Egyptian Chronology*. (Handbook of Oriental Studies 83.) Leiden–New York–Boston–Köln, 218–233.
- Jansen-Winkeln, Karl 2007a: *Inschriften der Spätzeit. Teil I: Die 21. Dynastie*. Wiesbaden.
- Jansen-Winkeln, Karl 2007b: Eine „neue” ramessidische Biographie. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* (134.) 107–115.
- Janssen, Jacobus, J. 1992: Literacy and Letters at Deir el-Medina. In: Demarée, Robert, J. – Egberts, Arno, (eds) *Village Voices. Proceedings of the Symposium „Texts from Deir*

- el-Medīna and their Interpretation*” Leiden, May 31 – June 1, 1991. (CNWS Publication 13.) Leiden, 81–94.
- Johnson, Janet, H. 1996: The legal status of women in ancient Egypt. In: Capel, Anne K. – Markoe, Glenn, E. (eds): *Mistress of the House. Mistress of Heaven*. New York. 175–186.
- Kitchen, Kenneth A. 1990: The Arrival of the Libyans in Late New Kingdom Egypt. In: Leahy, Anthony (ed.) *Libya and Egypt c1300–750 BC*. London, 15–27.
- Kitchen, Kenneth A. 1996: *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 BC)*. 3rd ed. Warminster.
- Kitchen, Kenneth A. 2009: The Third Intermediate Period in Egypt: An Overview of Fact & Fiction. In: Broekman, Gerard P. F. – Demarée, Robert J. – Kaper, Olaf E. (eds): *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. (Egyptologische Uitgaven 23.) Leiden, 161–202.
- Koenig, Yvan 1979: Livraisons d’or et de galène au trésor du Temple d’Amon sous la XXe Dynastie. In: *Hommages à la mémoire de Serge Sauneron 1927–1976 – I. Égypte Pharaonique*. (Bibliothèque d’Étude 81.) Le Caire, 187–220.
- Kóthay Katalin Anna – Gulyás András 2007: *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Miskolc.
- Leahy, Anthony 1985: The Libyan Period in Egypt: An Essay in Interpretation. *Libyan Studies* (16.) 51–65.
- Lenzo, Giuseppina 2010: The two funerary papyri of Queen Nedjmet (P. BM EA 10490 and P. BM EA 10541 + Louvre E. 6258). *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* (15.) 63–83.
- ’Medjay’ szócikk. In: Bard, Kathryn A. (ed.): *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. London, 1999. 485–487.
- Montet, Pierre 1961: *Géographie de l’Égypte ancienne. Deuxième Partie. To-chemâ. La Haute Égypte*. Paris.
- Müller, Matthias 2009: The „El-Hibeh”-Archive: Introduction & Preliminary Information. In: Broekman, Gerard P. F. – Demarée, Robert J. – Kaper, Olaf E. (eds) *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. (Egyptologische Uitgaven 23.) Leiden, 251–264.
- Naguib, Saphinaz-Amal 1990: *Le clergé féminin d’Amon thébain à la 21e dynastie*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 38.) Leuven.
- Niwiński, Andrzej 1989: *Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B.C.* (Orbis Biblicus et Orientalis 86.) Göttingen.
- Niwiński, Andrzej 1995a: *Le passage de la XXe la XXIIe dynastie. Chronologie et histoire politique*. Bulletin de l’Institut français d’archéologie orientale (95.) 329–360.
- Niwiński, Andrzej 1995b: *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies*. (Theben 5.) Mainz am Rhein.
- O’Connor, David 2003: Egypt’s View of ‘Others’ In: Tait, W. John (ed.) *’Never Had the Like Occurred’. Egypt’s View of its Past*. London–Portland–Cavendish, 155–85.
- Peet, Eric T. 1920: *The Mayer Papyri A & B. Nos. M. 11162 and M, 11186 of the Free Public Museum, Liverpool*. London.

- Peet, Eric T. 1930: *The Great Tomb-Robberies of the Twentieth Egyptian Dynasty* I–II. Oxford.
- Perez Die, Maria C. 2009: The Third Intermediate Period Necropolis at Herakleopolis Magna. In: Broekman, Gerard P. F. – Demarée, Robert J. – Kaper, Olaf E. (eds): *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. (Egyptologische Uitgaven 23.) Leiden, 303–326.
- Redford, Donald B. 1995: *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*. Cairo.
- Robins, Gay 1993: *Women in Ancient Egypt*. Cambridge, Massachusetts.
- Römer, Malte 1994: *Gottes- und Priesterherrschaft in Ägypten am Ende des Neuen Reiches. Ein religionsgeschichtliches Phänomen und seine sozialen Grundlagen*. (Ägypten und Alten Testaments 21.) Wiesbaden.
- Ritner, Robert K. 2009a: *The Libyan Anarchy: Inscriptions from Egypt's Third Intermediate Period*. (Writings from the Ancient World 21.) Atlanta.
- Ritner, Robert K. 2009b: Fragmentation and Re-integration in the Third Intermediate Period. In: Broekman, Gerard P. F. – Demarée, Robert J. – Kaper, Olaf E. (eds): *The Libyan Period in Egypt. Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties: Proceedings of a Conference at Leiden University, 25–27 October 2007*. (Egyptologische Uitgaven 23.) Leiden, 327–340.
- Schipper, Bernd U. 2005: *Die Erzählung des Wenamun. Ein Literaturwerk im Spannungsfeld von Politik, Geschichte und Religion*. (Orbis Biblicus et Orientalis 209.) Göttingen.
- Sweeney, Deborah 1993: Women's correspondence from Deir el-Medineh. *Sesto Congresso Internazionale di Egittologia* II. Torino, 523–529.
- Sweeney, Deborah 1994: Heuttawy's Guilty Conscience (Gods and Grain in Late Ramesside Letter No. 37). *Journal of Egyptian Archaeology* (80.) 208–212.
- Trigger et al. 1983 = Trigger, Bruce G. – Kemp, Barry J. – O'Connor, David – Lloyd, Andrew, B. 1983: *Ancient Egypt. A Social History*. Cambridge.
- Valbelle, Dominique 1985: «*Les ouvrières de la tombe*». *Deir el-Médineh à l'époque ramesside*. (Bibliothèque d'Étude 96.) Le Caire.
- Waddell, William G. 1940: *Manetho*. (The Loeb Classical Library 350.) Cambridge, Massachusetts–London.
- Wb = Erman, Adolf – Grapow, Hermann. (eds): *Wörterbuch der ägyptische Sprache* I–VII. 1926–1961. Berlin.
- Wente, Edward F. 1967: *Late Ramesside Letters*. (Studies in Ancient Oriental Civilisation 33.) Chicago.
- Yoyotte, Jean 2012: *Les principautés du Delta au temps de l'anarchie libyenne. Études d'histoire politique*. (Recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire 34.) 2e. éd. Le Caire.